

UOT 372.3/4

ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI VƏ HƏYATIMIZDAKI ROLU

Günəl Xanəli qızı Vəliyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

Orcid: 0009-0004-6974-5024**E-mail:** gunel.veliyeva1994@gmail.com**Açar sözlər:** dil bacarıqları, şifahi nitq, ünsiyyət, danışmaq qabiliyyəti, ünsiyyət, inkişaf.**Ключевые слова:** языковые навыки, устная речь, коммуникабельность, разговорные способности, коммуникабельность, прогресс.**Key words:** language skills, oral speech, communication, conversational ability, communication, progress.

Dil anlaşıma, fikir mübadiləsi aparma, təsir göstərmə vasitəsidir. Nitq isə dilin şifahi və yazılı formada işlədilməsidir. Nitq dil üzərində qurulur. Dil, yəni dilin leksikası sözlər kompleksindən ibarətdir. Dilin əsas vəzifələrindən biri, bəlkə də, birincisi bizi əhatə edən cisim və hadisələrin adlarını bildirməsidir.

İnsanı insan edən ən əsas amil nitq qabiliyyətidir. Nitq insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadə etməyə imkan verən ən təsirli ünsiyyət vasitələrindən biridir.

Əsas dil bacarıqları iki qrupa bölünür: anlama və ifadə bacarıqları. Anlama bacarıqlarına oxuma və dinləmə daxildir, ifadə bacarıqlarına danışma və yazmaq daxildir. Anlama bacarıqlarından olan dinləmə bacarığı və ifadə bacarıqlarından biri olan danışma bacarığı digər dil bacarıqlarından əvvəl mənimsənilir. [5, s.17].

Dil bacarığı digər bacarıqlarla müqayisədə diqqətdən kənar qalan və üzərində məhdud iş görülməyi bacarıq kimi görünür. Bu vəziyyətin məktəb həyatına başlamazdan əvvəl nitq və dinləmə bacarıqlarının müəyyən qədər inkişaf etməsindən qaynaqlandığını söyləmək olar. Buna görə də, məktəb həyatında şagirdlərə oxuma və yazma bacarıqlarına yönəlmiş fəaliyyətlər verilir. Bununla belə, şagirdlərin məktəb həyatından əvvəl əldə etdikləri nitq bacarıqlarına yadlıqları cəmiyyətin dialekt xüsusiyyətləri də daxildir. Müəllimin buradakı vəzifəsi uşaqların qeyri-adekvat və yerli nitqini səbirlə, onlara təzyiqli göstərmədən, sıxışdırmadan, cəmiyyətdə istifadə olunan ümumi tələffüz və nitq səviyyəsinə çatdırmağa çalışmaqdır.

Prof. A.N. Rəhimov "Ana dilinin tədrisi metodikası" (ibtidai siniflərdə) dərsliyində ibtidai siniflərdə şagirdlərdə nitq vərdişlərinin formalaşdırılması məsələlərini geniş tədqiq etmişdir. O, şagirdlərə öz fikirlərini savadlı şəkildə ifadə etmək və qələmə almaq vərdişlərinin aşılmasını ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran mühüm vəzifə kimi dəyərləndirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, "İbtidai məktəbdə orfoqrafik normalar fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis şöbələrinin tərkibində öyrədilir və şagirdlərin aydın, dəqiq, səlis və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnmələri, ümumiyyətlə, təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilmələri orfoqrafiya üzrə işin elmi zəmində qurulması ilə sıx bağlıdır. Bu sırada da müəllifin tədqiqatından bəhrələnməyə istənilən dil hadisələrinin müşahidəsini orfoqrafik çalışmalar üzərindən təşkil etmək mümkün olur." [2, s. 207].

Bu gün cəmiyyətin hər bir üzvü üçün əhəmiyyətli olan ünsiyyəti gücləndirmək üçün müxtəlif səylərə, informasiyaya və maarifləndirməyə ehtiyac var. Danışiq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur. Bu keyfiyyət həm iş, həm də şəxsi həyatda fərdlər arasında güclü ünsiyyət vasitəsilə dəyər qazanacaq. Effektiv nitq, düzgün, anlaşılıqlı və aydın nitq, təqdimat və müxtəlif məqsədlər üçün keçirilən görüşlər də keçərlilən əsas meyarlardır.

Fərdin gündəlik həyatda istifadə etdiyi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən nitq, təsirli və düzgün inkişaf etdirildikdə gündəlik həyatda müvəffəqiyyəti şərtləndirən amillərdən biri olacaqdır. Səmərəli danışmağı öyrənən fərd cəmiyyətdə özünü daha asan ifadə edər, özünü daha asan ifadə etdiyi vəziyyətlərdə özünə inamı yüksələr və bu, fərdin həyat keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edər. Şifahi ünsiyyət fərdin həyatında mühüm yer tutmaqla yanaşı, cəmiyyətdə də önəmlidir. Cəmiyyətin hər bir təbəqəsində özünü doğru çatdıran, qarşı tərəfi düzgün başa düşən şəxslərin olması cəmiyyətdə anlaşılmaqlıq problemlərinin qarşısını alacaq və bu, cəmiyyətdə əmin-amanlıq və inam mühitinin yaranmasına səbəb olacaq. Beləcə insanlar bir-birini daha yaxşı başa düşəcəklər və ünsiyyət daha təsirli olacaq. Bu xüsusiyyətləri ilə nitq bir millətin mədəniyyətinin ötürülməsində mühüm addım olmaqla yanaşı, cəmiyyətin sağlam ünsiyyətini və birliyini təmin edən mühüm təməldir [5, s.20].

Fərdi və ictimai həyatda mühüm yeri olan nitq; həm də məktəbdə, işdə və ictimai həyatda uğur və ya uğursuzluğu şərtləndirən amillərdən biridir. Əsrlər boyu insanların münasibətlərinin tənzimlənməsində, bir-birinə təsir etməsində nitqin mühüm yeri olmuşdur və bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin geniş tətbiqi ilə bu əhəmiyyət artır. Bir insanın dil vasitəsilə başqa insanlarla qurduğu ünsiyyət ölçüsünü təşkil edən nitq duyğu və düşüncə mübadiləsidir.

Danışıqlar vasitəsilə məlumat və fikir mübadiləsi prosesi adətən şifahi ünsiyyət adlanır. Bu, fərdlərə qarşılıqlı əlaqə qurmağa, özünü ifadə etməyə və nitqdən istifadə edərək mesajları birbaşa başqalarına çatdırmağa imkan verən insan ünsiyyətinin əsas formasıdır.

Şifahi ünsiyyət müxtəlif aspektləri, o cümlədən danışma, dinləmə və anlamaları əhatə edir. Bu, səs tonu, üz ifadələri, jestlər və bədən dili kimi həm şifahi, həm də şifahi olmayan işarələri əhatə edən dinamik bir prosesdir.

Şifahi ünsiyyətdə müvəffəqiyyət səviyyəsi effektiv dinləmə və danışmadan asılı olsa da, bizim zəif inkişaf etmiş danışma və dinləmə bacarıqlarımız ünsiyyətə mənfi təsir göstərir. İnsanların əksəriyyəti düşünmədən, ağzından çıxarılan anlamadan danışır, qarşı tərəfin dediklərinə əhəmiyyət vermədən dinləyir.

Şifahi ünsiyyət məlumatı aydın və qısa səsli sözlər vasitəsilə effektiv şəkildə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Bu, qarşılıqlı əlaqəni və əlaqələrin qurulmasını təşviq edir və fərdlər arasında əməkdaşlığı asanlaşdırır.

Şifahi ünsiyyət bacarıqları fərdi və peşəkar şəraitdə həyatı əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar fərdlərə özlərini ifadə etməyə, aktiv şəkildə dinləməyə və başqalarının ehtiyaclarına uyğun cavab verməyə imkan verir.

Danışılan sözlərdən başqa, ünsiyyətə səsin ucılığı, tonu və vurğusu, nitqin sürəti, tənəffüs tərziləri, pauzalar, üz ifadələri daxildir. Buraya həmçinin ifadə, göz hərəkətləri və duruş, insanlar arasındakı məsafə, jest və mimika, geyim tərziləri kimi elementlər daxildir. Şifahi ünsiyyətin bu quruluşunu beynin quruluşundan və fəaliyyətindən ayrı saxlamaq mümkün deyil. Beynin sağ

və sol yarımkürələrinin hərəkətliliyindən yaranan nitq fərdlərin beyin funksiyalarından asılıdır.

Tərbiyə və təlim fəaliyyətinin təməlinə nitq də dayanır. Müəllim və şagird arasında məlumat mübadiləsi, izahat, nəql və qiymətləndirmə daha çox söhbət vasitəsilə həyata keçirilir. Nabat Cəfərova şagirdlərin nitq inkişafını belə vurğulamışdır: *“Kiçikyaşlı uşaqların nitq inkişafı, düzgün danışmaq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri, söz ehtiyatının artması vacib məsələ kimi hər bir müəllimi və valideyni düşündürür. Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları nəğmələr böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilərək, uşaqlarda ədəbiyyata həvəs oyadır, onların bədii zövqünü oxşayır”* [1, s. 313].

Nitqin mövzusu və mövzunun necə izah edildiyi, eləcə də danışanın səs tonu, diksiya, vuruğu və tələffüz də çox vacib məsələlərdir. Bədənin nitqdə mənanı vurğulamaqda köməkçi xüsusiyyəti vardır.

Nitq insanın gündəlik həyatda duyğularını, düşüncələrini, istək və arzularını, bilik və müşahidələrini başqasına çatdırmaq üçün istifadə etdiyi ən təsirli ünsiyyət vasitəsidir.

Şifahi nitq tələbələrin ünsiyyət qurmaları, ortaqların qəbul etmələri və gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları problemlərə həll yolları tapmaqları üçün çox vacibdir [6, s.13]. Şagirdlərdə bu mənimsəməni düzgün və səmərəli şəkildə təmin etmək üçün bu prosesdə müəllimin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Müəllim öz ixtisası sahəsində baş verən yenilikləri yaxından izləməli, şagirdin tədris prosesində mümkün qədər səmərəli olmasını təmin edəcək tədris metod və üsullarından istifadə etməlidir. Metoddan istifadə edilmədən şagirdlərə çatdırılan məlumatlar şagirdlər üçün mənasız olur və bu, tədris fəaliyyətindən əldə edilən səmərəliliyi xeyli aşağı salır. Digər tərəfdən müəllimlər hər zaman eyni üsullardan və ya müəyyən etdikləri vahid metoddan istifadə edirlərsə, bu, şagirdlərdə sıxıntı yaradır və onların dərslə həvəsini azaldır. Bu səbəbdən müəllimlər dərslə keçəcəkləri mövzunun əhatə dairəsinə uyğun olaraq müxtəlif üsullar seçərək şagirdlərin bu prosesdə əldə edəcəkləri biliklərin qalıcılığının artırılmasına töhfə verməli və şagirdlərin öyrənmə prosesini asanlaşdırmalıdır. Şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər tədris prosesində ən çox istifadə olunan metodlardan olan sual-cavab və izahat metodundan istifadə edirlər. Prosesdə ənənəvi tədris üsullarından tez-tez istifadə şagirdin tez yorulmasına, dərslə marağının azalmasına səbəb olur. Ona görə də, tələbəninin tədris prosesində mümkün qədər fəal olduğu müasir tədris metodlarından yararlanmaq lazımdır.

Şifahi nitq bacarıqlarına dair müvafiq ədəbiyyat araşdırıldıqda nitq bacarıqlarında istifadə olunan metod və üsulların tendensiyalarına vahid baxış təqdim edən tədqiqata rast gəlinməmişdir. Digər tərəfdən, istər nitq təlimi mühitlərində, istərsə də müvafiq dərslərdə metod və üsulların tətbiqi ilə bağlı kifayət qədər məlumat verilmədiyi görünür. Bu vəziyyət müəllim namizədlərinin dərslərində istifadə edəcəkləri tədris metodları haqqında biliklərinə mənfi təsir edir və prosesi səmərəli idarə etmələrinə mane olur. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, həmçinin müəllimlərin texnikaların tətbiqi zamanı bir çox problemlərlə üzləşdiyi və nitq bacarıqlarına verilən önəmin yetərli olmadığı qənaətinə gəlinmişdir. Bu səbəbdən nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan tədris metod və üsullarını araşdıran tədqiqatların zəruri olduğu müşahidə edilir.

Şifahi nitq şüurda yaradılmış məlumatı nəzərdən keçirməklə başlayır. Şifahi nitq zamanı nitqin üsulu, məqsədi, mövzusu və məhdudiyyətləri müəyyən edilir. Bundan sonra ötürüləcək

məlumat müəyyən edilir. Seçilmiş informasiya çeşidləmə, təsnifat, tənqid, proqnozlaşdırma, əlaqələrin qurulması, təhlil-sintez və qiymətləndirmə mərhələlərindən keçir. Bu hərəkətlər nəticəsində təşkil edilən məlumat müvafiq olaraq cümlələrə, sözlərə, hecalara və səslərə ötürülür [6, s.17].

Ünsiyyət prosesində olan fərd başqalarının söz və şərhələrini nəzərə alaraq öz hisslərini, düşüncələrini və müşahidələrini ifadə etmək ehtiyacı hiss edir. Bu ehtiyacdən ötrü şifahi nitqin tərkib hissəsi olan ünsiyyət və danışma bacarığı ilə qarşılaşırıq. Nitq yalnız fikir və hisslərin ifadə olunduğu fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bir hərəkət kimi qəbul edilməməlidir. Nitq həm də anlama, öyrənmə, emosional və sosial bacarıqları təkmilləşdirmək üçün istifadə edilən vacib bir dil bacarığıdır. Şagirdlər həm zehni, həm də nitq bacarıqları inkişaf edərkən danışmaq yolu ilə müxtəlif məlumatlar əldə edirlər. Danışmaq təliminin məqsədi nitqin psixi tərəfini təşkil edən proseslərin funksional olmasını təmin etməklə yanaşı, fərdlərin effektiv danışma bilməsini təmin etməkdir.

Şagirdlərə nitq bacarıqlarının öyrədilməsi yazı bacarıqlarında olduğu kimi müəyyən qaydaları yadda saxlamağa əsaslanan üsulla həyata keçirilə bilməz. Bir insanın nitq qabiliyyətinə yiyələnməsi üçün çox məşq etməli, nitq qabiliyyəti yaxşı olan natiqləri dinləyərək və ya onlara baxaraq nümunə götürməli və bu müşahidələrini gündəlik həyatda tətbiq etməlidir. Bütün bunları nəzərə alsaq, nitq təliminin ən səmərəli mənimsənilməsi sahəsi sinif mühiti olacaqdır. Bu məqamda nitq təlimi dövrünü qeyd etməkdə fayda var.

Prof. Y.Ş. Kərimov yazır: *“Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitq davranışına da ciddi fikir verilməlidir. Uşağın nitq davranışı ilk növbədə onun doğulduğu ailə, mikro mühit, ətraf aləmlə, təbiətlə şərtlənir. Uşaq böyüdükcə həyatının ilk illərindən aldığı nitq davranışı adət şəklini alır. Danışığında ətraf aləmin stereotipləri, fərdi xüsusiyyətləri, həmçinin müvafiq jestlər, mimikalar, ton möhkəmlənir”* [2, s. 34]. Bu fikrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, uşağın əqli inkişafının, bütövlükdə, məktəb təliminə hazırlanmasının ən mühüm şərtlərindən birinin onun nitqinin normal inkişafıdır.

Beləliklə, deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, insan üçün ən əsas amillərdən biri nitq qabiliyyətidir. Nitq insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadə etməyə imkan verən ən təsirli ünsiyyət vasitələrindən biridir. Danışmaq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur.

Problemin aktuallığı. Nitq insan həyatında əhəmiyyətli rola malikdir. Təfəkkürlə birbaşa bağlı olan nitq vasitəsilə insanlar bir-birini asanlıqla başa düşür, öz fikir və hisslərini ifadə edirlər. Nitq həm də anlama, öyrənmə, emosional və sosial bacarıqları təkmilləşdirmək üçün istifadə edilən vacib bir dil bacarığıdır. Bu gün cəmiyyətin hər bir üzvü üçün əhəmiyyətli olan “ünsiyyəti” gücləndirmək üçün müxtəlif səylərə, informasiyaya və maarifləndirməyə ehtiyac var. Danışmaq və təsirli nitqin gücü, xüsusən də ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından əldə edilən uğur, insanların həyat keyfiyyəti ilə birbaşa mütənasib hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə şifahi nitqin və danışmaq qabiliyyətinin insanın gündəlik həyatda ünsiyyət qurmasına, əldə etdiyi bilik və təcrübəni köçürməsinə, hiss, düşüncə, arzu və müşahidələrini ifadəsinə təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, tələbələr, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası: Dərslik. I hissə. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2016, 403 s.
2. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: Nağıl evi, 2002, 144 s.
3. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 408 s.
4. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti Bakı, 2016, 408 s.
5. Ayrancı, B.B. (2016). Konuşma, konuşma eğitimi ve Türkçe programlarındaki yeri. Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi, 4(1), s.15-24.
6. Güneş, F. (2014). Konuşma öğretimi yaklaşım ve modelleri. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3(1), s.1-27.

Г.Х. Валиева

Развитие навыков устной речи и их роль в нашей жизни Резюме

В статье говорится о значении роли устной речи в жизни человека. Для укрепления «общения», важного для каждого члена общества, необходимы различные усилия, информация и образование. Считается, что сила разговора и эффективная речь, особенно с точки зрения улучшения коммуникативных навыков, прямо пропорциональны качеству жизни людей. Эффективная речь, правильная, внятная и ясная речь, презентации и встречи, проводимые с различными целями, также являются основными критериями, которые применяются.

G.Kh. Valiyeva

The development of oral speech skills and their role in our lives Summary

The article talks about the importance of the role of oral speech in human life. Various efforts, information and education are needed to strengthen the “communication” that is important for every member of the society. The power of conversation and effective speech, especially in terms of improving communication skills, is considered to be directly proportional to the quality of people's lives. Effective speech, correct, intelligible and clear speech, presentation and meetings held for various purposes are also the main criteria that apply.

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2024